

صلى الله عليه وسلم

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشکده مطالعات فلسفی و تاریخ علم

گروه تاریخ علم

رساله دکتری رشته تاریخ علم دوره ی اسلامی

بررسی و تحلیل نقدهای «محمد زکریای رازی» بر «جالینوس»

در کتاب «الشُّکُوكُ عَلٰی جَالِینُوس»

استاد راهنما :

دکتر غلامحسین مقدم حیدری

استادان مشاور :

دکتر علیرضا منجمی

دکتر حامد آرضایی

پژوهشگر:

فرزانه عامری

اردیبهشت ماه ۱۴۰۱

سپاسگزاری

از استاد راهنما جناب آقای دکتر غلامحسین مقدم حیدری که از ابتدای انتخاب موضوع و در طی مراحل نگارش رساله مرا از رهنمودهای ارزنده خویش دریغ نفرمودند، همچنین از انگیزه‌هایی که برای هر چه بهتر شدن این تحقیق دادند، قدردانی می‌نمایم.

از استادان محترم جناب دکتر علیرضا منجمی و حامد آرضائی که در این پژوهش در سمت استاد مشاور، من را راهنمایی نمودند، سپاسگزارم.

از داوران محترم جناب آقای دکتر مهرداد کریمی، حمیدرضا نمازی و مهدی معین‌زاده بابت مطالعه رساله و ذکر ایرادات تشکر می‌کنم.

تقدیم

به پدر و مادرم مهربانم که زندگی‌ام را مدیون مهر و بردباری آنان می‌دانم
و همسرم که نشانه لطف الهی در زندگی من است و خواهرم که همراهی و
قوت‌قلب‌های او هموارکننده مسیر بود.

چکیده

حنین بن اسحاق با ترجمه بسیاری از کتاب‌های جالینوس، سبب انتقال پزشکی یونانی به دنیای اسلام شد. پس از ترجمه کتاب‌های طب یونانی و ورود طب بقراطی و جالینوس به طب دوره اسلامی، به تدریج تالیف کتاب‌های مستقل آغاز شد و برجسته‌ترین پزشکان این دوره همچون رازی، ابن سینا و اهوازی، آثار طبی درخور توجهی را تالیف کردند. این دانشمندان در تالیفات خود تنها به ترجمه یا نقل قول از پیشینیان خود اکتفا نکردند بلکه در برخی موضوعات، ابتکاراتی از خود نشان دادند و حتی به نقد برخی آرای پیشینیان پرداختند.

در این میان محمدبن زکریای رازی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است زیرا نگاه انتقادی به طب یونانی داشته است. او در کتاب «الشکوک علی جالینوس» علاوه بر تأثیرپذیری از جالینوس آثار او را نیز مورد نقد قرار داده است. محمدبن زکریای رازی از دانشمندان سده سوم هجری (۲۵۱ ق / ۸۶۵ م) بود. او در جوانی به تحصیل کیمیا مشغول شد و بعد به سبب بیماری چشم به تحصیل طب پرداخت و در این علم شهرت یافت. تلقی رایج در متون تاریخی آن است که تمدن اسلامی حلقه واسطی برای انتقال فلسفه و علوم طبیعی یونان به غرب بوده است. در حالی که کتاب «الشکوک علی جالینوس» رازی نشان می‌دهد علمای تمدن اسلامی گرچه تحت تأثیر تمدن یونانی بوده‌اند اما کوشیده‌اند آن را عاری از خطا ندانند و مود نقد قرار دهند و از همین رو باعث اعتلای آن شدند. کتاب «الشکوک علی جالینوس» رازی به این علت اهمیت دارد که در زمانه‌ای که همه تحت تأثیر جالینوس و نظریه پزشکی او بودند.

از این رو بررسی نقدهای رازی مهم می‌باشد اما برای درک نقدها و اشکالات که رازی به جالینوس گرفته است، نیاز به فهم و شناخت پزشکی جالینوس داریم. تاکنون در جامعه عالمان تاریخ علم و یا طب سنتی در کشور ما، نظریه پزشکی جالینوس مورد بررسی و ارزیابی قرار نگرفته است. از این رو وقتی به آثار معدود کسانی که در حوزه تاریخ طب دوره اسلامی کار می‌کنند و یا محققان طب سنتی می‌نگریم، درمی‌یابیم که مکرر از نظریه پزشکی جالینوس نام برده می‌شود اما هیچ‌گاه نظریه پزشکی او مورد بررسی، شرح و تبیین قرار نگرفته است.

کلید واژه‌ها: محمدبن زکریای رازی - جالینوس - طب اسلامی - طب یونانی - کتاب الشکوک - نقد

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱
فصل یکم: کلیات	۳
۱-۱: طرح مساله	۳
۲-۱: تعریف مفاهیم	۷
۳-۱: اهمیت و ضرورت انجام پژوهش	۹
۴-۱: اهداف پژوهش	۱۰
۵-۱: سوال‌های پژوهش	۱۱
۱-۵-۱: سوالات اصلی	۱۱
۲-۵-۱: سوالات فرعی	۱۱
۶-۱: فرضیه‌های پژوهش	۱۲
۷-۱: پیشینه پژوهش	۱۳
۸-۱: جنبه جدیدبودن و نوآوری پژوهش	۱۶
۹-۱: روش پژوهش	۱۶
۱۰-۱: فنون و ابزارهای گردآوری اطلاعات	۱۷
۱۱-۱: قلمرو مکانی، زمانی و موضوعی پژوهش	۱۷
۱۲-۱: سازماندهی اولیه‌ی پژوهش (فهرست فصول)	۱۸
فصل دوم: نظریه پزشکی بقراط: سلامتی، بیماری، درمان	۲۱
۱-۲: مقدمه	۲۲
۲-۲: نظریه اخلاط چهارگانه	۲۳

۲۵	۳-۲: تندرستی
۲۷	۴-۲: بیماری
۲۸	۲-۴-۱: عوامل بیماری‌زا
۳۴	۲-۴-۲: انواع بیماری‌ها
۴۰	۵-۲: درمان از دیدگاه بقراط
۴۸	۶-۲: نتیجه
۵۰	فصل سوم: نظریه پزشکی جالینوس: سلامتی و بیماری
۵۱	۳-۱: مقدمه
۵۲	۳-۲: نظریه اخلاط چهارگانه از دیدگاه جالینوس
۶۰	۳-۳: رابطه مزاج و روانشناسی
۶۵	۳-۴: تندرستی از دیدگاه جالینوس
۶۷	۳-۵: بیماری از دیدگاه جالینوس
۶۹	۳-۵-۱: انواع بیماری
۷۱	۳-۵-۲: زمان‌مند نمودن بیماری‌ها
۷۲	۳-۵-۳: بیماری‌های همه‌گیر
۷۴	۶-۳: نتیجه
۷۹	فصل چهارم: درمان از دیدگاه جالینوس
۸۰	۴-۱: مقدمه
۸۷	۴-۲: تشخیص
۸۹	۴-۳: رژیم سلامتی
۹۰	۴-۴: توصیه‌های دارویی

۹۲	 ۱-۴-۴: تریاک، پادزهر و میتريداتيم
۹۲	 ۵-۴: جراحی
۹۵	 ۱-۵-۴: فصد
۹۶	 ۲-۵-۴: خونريزي
۹۸	 ۳-۵-۴: ابزارهای مورد استفاده جالينوس در جراحی
۱۰۳	 ۶-۴: نتیجه
۱۰۵	 فصل پنجم: آناتومی در پزشکی جالينوس
۱۰۶	 ۱-۵: مقدمه
۱۰۸	 ۲-۵: تشریح و آناتومی در نزد جالينوس
۱۱۲	 ۳-۵: آناتومی مغز و اعصاب
۱۱۳	 ۱-۳-۵: بطن‌های مغز
۱۲۱	 ۲-۳-۵: دستگاه عصبی
۱۲۳	 ۱-۲-۳-۵: اعصاب دوازده‌گانه مغزی
۱۲۷	 ۳-۳-۵: پنوما
۱۳۳	 ۴-۵: نتیجه
۱۳۵	 فصل ششم: فیزیولوژی در پزشکی جالينوس
۱۳۶	 ۱-۶: مقدمه
۱۳۷	 ۲-۶: تاريخچه فیزیولوژی پیش از جالينوس
۱۳۹	 ۳-۶: فیزیولوژی از دیدگاه جالينوس
۱۴۱	 ۱-۳-۶: مفاهيم مهم دانش فیزیولوژی جالينوس
۱۴۳	 ۴-۶: فیزیولوژی مغز و اعصاب

۱۴۵	۵-۶: گردش خون
۱۵۴	۱-۵-۶: دستگاه عروقی
۱۵۷	۲-۵-۶: نبض
۱۵۹	۶-۶: تنفس
۱۶۰	۷-۶: هضم
۱۶۴	۸-۶: تولیدمثل و جنین‌شناسی
۱۶۷	۹-۶: نتیجه
فصل هفتم: بررسی نقدهای زکریای رازی به جالینوس در حوزه پزشکی در کتاب	
۱۷۰	«الشکوک علی جالینوس»
۱۷۱	۱-۷: مقدمه
۱۷۲	۲-۷: رازی و فلسفه
۱۷۴	۳-۷: رازی و پزشکی
۱۷۹	۱-۳-۷: معرفی «کتاب الشکوک علی جالینوس»
۱۸۲	۴-۷: نقدهای رازی به جالینوس در حوزه پزشکی
۲۰۱	۵-۷: نتیجه
۲۰۳	نتیجه‌گیری
۲۱۳	کتابنامه

فهرست تصاویر

تصویر ۱: نظریه اخلاط چهارگانه بقراط	۲۳
تصویر ۲: انواع عامل بیماری‌زا از دیدگاه بقراط	۳۳
تصویر ۳: انواع بیماری‌ها از دیدگاه بقراط	۳۹
تصویر ۴: نظریه اخلاط چهارگانه جالینوس	۵۵
تصویر ۵: گونه‌شناسی مزاج از دیدگاه جالینوس	۵۸
تصویر ۶: لایه پریکارد قلب و استخوان استرنوم یا جناغ	۹۴
تصویر ۷: هومولوژی یا هم‌ساخت‌شناسی اندام فوقانی در برخی از مهره‌داران - به ترتیب از چپ به راست: انسان - سگ - پرند - نهنگ	۱۰۶
تصویر ۸: بطن‌های مغز	۱۱۳
تصویر ۹: بطن‌های مغز - به ترتیب از بالا به پایین: بطن‌های طرفی - سوراخ بین بطنی - بطن سوم - مجرای مغزی - بطن چهارم - کانال مرکزی	۱۱۴
تصویر ۱۰: جفت اول از دوازده جفت عصب‌های مغز - پیاز بویایی و اعصاب بویایی ...	۱۱۵
تصویر ۱۱: مجرای سیلوویوس	۱۱۶
تصویر ۱۲: مننژ (Meninge) سامانه‌ای متشکل از چند لایه (غشاء) بوده که دستگاه عصبی مرکزی را در برمی‌گیرد، شامل: سخت‌شامه (Dura mater)، عنکبوتیه (Arachnoid mater)، نرم‌شامه (Pia mater)	۱۱۷
تصویر ۱۳: فاصله بطن چهارم تا ابتدای مهره‌های گردن	۱۱۸
تصویر ۱۴: بومی‌سازی مغز - مغز شامل لوب‌های مختلفی است: لوب آهیانه‌ای - لوب پیشانی - لوب گیجگاهی - لوب پس‌سری	۱۲۰
تصویر ۱۵: عصب‌های بینایی چشم در کتاب «العشر مقالات فی العین» از حنین بن اسحاق	۱۲۱
تصویر ۱۶: عصب‌های بینایی چشم در کتاب «المناظر» از ابن هیثم	۱۲۱

تصویر ۱۷: اعصاب دوازده‌گانه مغزی - تون سمت راست از بالا به پایین: عصب‌های: بینایی - سه شاخه - چهره‌ای - زبانی و حلقی - واگ - ستون سمت چپ از بالا به پایین: عصب‌های: بویایی - چشمی - قرقره‌ای - اشتقاقی - دهلیزی حلزونی - زیرزبانی - فرعی	۱۲۴
تصویر ۱۸: شبکه شگفت‌انگیز - Rete Mirabile	۱۲۷
تصویر ۱۹: شبکه شگفت‌انگیز یا Rete Mirabile در مغز گاو	۱۲۸
تصویر ۲۰: شبکه کوروئید Choroid plexus	۱۲۹
تصویر ۲۱: طرحی از انواع پنوما در بدن انسان - تولید پنوما طبیعی در کبد و تبدیل آن به پنومای حیاتی در قلب و سپس تغییر به پنومای حیوانی در مغز	۱۳۰
تصویر ۲۲: حلقه ویلیس	۱۳۱
تصویر ۲۳: مدل ساده شده گردش خون ریوی جالینوس : خون از کبد وارد بطن راست قلب شده و با کمک سرخرگ وریدی به ریه می‌رود و سپس همراه با هوا توسط سیاهرگ ریوی وارد بطن چپ می‌شود و با پنومای روانی ترکیب شده و به مغز می‌رود	۱۴۶
تصویر ۲۴: آناتومی قلب جالینوس با پزشکی مدرن مطابقت دارد و تنها مورد اختلاف در مورد منافذ بین بطن راست و چپ است	۱۴۸
تصویر ۲۵: وجود منافذ نامرئی بین بطن راست و چپ قلب در سیستم گردش خون جالینوس	۱۴۹
تصویر ۲۶: مقایسه مدل A گردش خون ریوی جالینوس با مدل B گردش خون پزشکی مدرن	۱۵۲
تصویر ۲۷: مقایسه سه مدل گردش خون جالینوس، اراسیستراتوس و هاروی	۱۵۳
تصویر ۲۸: مجرای ادراری و حالب - جالینوس آناتومی مجرای ادراری از کلیه‌ها تا مثانه را می‌شناخت	۱۶۲
تصویر ۲۹: اندوتلیوم	۱۶۵

تصویر ۳۰: نمای کلی از فیزیولوژی سه اندام اصلی مغز، قلب و کبد از دیدگاه جالینوس
..... ۱۶۸

تصویر ۳۱: نظریه ابصار افلاطون: پرتوهای بصری از چشم ساطع می‌شوند و با نور خارجی
تعامل می‌کنند و «مخروط بینایی» را تشکیل می‌دهند. این بدنه بینایی اشیا را لمس می‌کند و
نتیجه این تعامل به چشم منعکس می‌شود ۱۸۳

تصویر ۳۲: نظریه ابصار جالینوس: روح حیوانی (پنوما) ایجاد شده در مغز به چشم می‌رسد
و از آن خارج می‌شود و هوای جلوی چشم را تغییر می‌دهد. با این مکانیسم تصویر شیء
کاهش می‌یابد (اولین تعامل). این تصویر کاهش یافته به بدن کریستالی چشم (عدسی)
می‌رسد که توسط پنوما احساس می‌شود. در آنجا تعامل دوم رخ می‌دهد که سپس به
عصب بینایی و از آنجا به مغز منتقل می‌شود ۱۸۵

تصویر ۳۳: نظریه ابصار ابن هیثم ۱۸۶

فهرست جدول

جدول ۱: مزاج‌شناسی جالینوس ۷۵

جدول ۲: ابزارهای جراحی در دوران روم باستان همراه با ابزارهای جراحی پزشکی مدرن ۹۸

جدول ۳: مقایسه اعصاب دوازده‌گانه مغز در پزشکی جالینوس و پزشکی مدرن ۱۲۵

پیشگفتار

پزشکی اسلامی یکی از شاخه‌های مهم علم در تمدن اسلامی است. پزشکی دوره اسلامی ترکیبی از سنت‌های پزشکی یونان باستان، پزشکی گندی‌شاپور و پزشکی هند است. پزشکی مصر نیز که برگرفته از پزشکی بومی و اندیشمندان اسکندریه بود، به پیشرفت دانش پزشکی در جهان اسلام کمک کرد. شکی نیست که بیش‌ترین دانسته‌های پزشکی از راه ترجمه آثار دانشمندان یونانی و از همه مهم‌تر بقراط و جالینوس به دست مسلمانان رسید. در طب یونان باستان، بقراط از مهم‌ترین چهره‌های پزشکی بود. بعد از بقراط، جالینوس اثرگذارترین پزشک آن دوران محسوب می‌شود. وی حیثیت و اعتبار خود را از آغاز نهضت «احیای طب بقراطی» و تحولاتی که در علم پزشکی ایجاد نمود، به‌دست آورد. جالینوس به عنوان پزشک، نظام اخلاط چهارگانه را پذیرفت و با استفاده از آن کوشید تا پزشکی را به مبنای بقراطی‌اش بازگرداند. او مبنای بقراطی را مطمئن‌تر می‌دانست اما برداشت خاص خود را نیز از پزشکی داشت. جالینوس در ادامه راه بقراط، پزشکی را روش‌مند نمود. پزشکانی همچون ابن‌سینا بیش از آن‌که به کار بالینی بپردازند نظریه‌های پزشکی را مورد بحث و بررسی قرار دادند اما پزشکی رازی مبتنی بر کار بالینی او در بیمارستان می‌باشد از این رو رازی به طبیب بالینی اسلام مشهور است. ابن‌ندیم آثار رازی را ۱۶۷ جلد و بیرونی ۱۸۴ جلد و محققان دیگر ۲۷۱ جلد ذکر نموده‌اند. بر مبنای فهرست بیرونی از ۱۸۴ جلد: ۵۶ کتاب در طب است. کتاب‌هایی همچون «الحاوی»، «المنصوری»، «الجدری» و «الحصیبه» که هر سه به لاتین ترجمه و در دانشگاه‌های اروپا تدریس می‌شده است. وی در فلسفه به سقراط و افلاطون متمایل بود، با این حال عقاید خاص خود را داشت و دنباله‌روی افکار دیگران نبود و اطلاعات پیشینیان را مورد مشاهده و تجربه قرار می‌داد و سپس نظر و قضاوت خود را بیان می‌کرد. نمونه بارز این امر کتاب «الشکوک علی جالینوس» است. رازی، در این کتاب، بسیاری از آراء فلسفی و پزشکی جالینوس را مورد نقد و بررسی قرار می‌دهد. رازی، نقد آراء جالینوس را از کتاب البرهان شروع می‌کند. وی بیش از ۲۰ رای از آراء جالینوس را به نقل از سی و چند کتاب او نقل و آن گاه نقد می‌کند.

تلقی رایج در متون تاریخی آن است که تمدن اسلامی حلقه واسطی برای انتقال فلسفه و علوم طبیعی یونان به غرب بوده است. در حالی‌که کتاب «الشکوک علی جالینوس» رازی نشان می‌دهد علمای تمدن اسلامی گرچه تحت‌تاثیر تمدن یونانی بوده‌اند اما کوشیده‌اند آن را عاری از خطا ندانند و مود نقد قرار دهند و از همین رو باعث اعتلای آن شدند. کتاب «الشکوک علی جالینوس» رازی به این علت اهمیت دارد که در زمانه‌ای که همه تحت‌تاثیر جالینوس و نظریه پزشکی او بودند، ضمن قائل شدن احترام برای او، او را عاری از خطا ندانست و او را مقدس نشمارد و به نقد او پرداخت.

باید توجه داشت نقد افکار و آراء طبیب مشهوری همانند جالینوس، باعث هجمه بر منتقد می‌شود، رازی خود به این مطلب واقف بوده است؛ ازاین رو، در اوایل کتاب، در عین اعتراف به عظمت و جلالت شان جالینوس، خاطرنشان می‌کند که صناعت طب و فلسفه، تسلیم محض در برابر بزرگان و تقلید از آنان را برنمی‌تابد؛ چنان که جالینوس خود در کتابی که راجع به منافع اعضاء نگاشته، کسانی را که پیروان و رهروان خود را به پذیرش بدون دلیل از خویش وامی‌دارند، سرزنش نموده است.

از این رو بررسی نقدهای رازی مهم می‌باشد اما برای درک نقدها و اشکالات که رازی به جالینوس گرفته است، نیاز به فهم فلسفه و پزشکی جالینوس داریم. تاکنون در جامعه عالمان تاریخ علم و یا سنت طب سنتی در کشور ما، نظریه پزشکی جالینوس مورد بررسی و ارزیابی قرار نگرفته است. از این رو وقتی به آثار معدود کسانی که در حوزه تاریخ طب دوره اسلامی کار می‌کنند و یا محققان طب سنتی می‌نگریم، درمی‌یابیم که مکرر از نظریه پزشکی جالینوس نام برده می‌شود اما هیچ‌گاه نظریه پزشکی او مورد بررسی و شرح و تبیین قرار نمی‌گیرد.

از سوی دیگر باید توجه کرد که هر علمی مبتنی بر پیش‌فرض‌های متافیزیکی و فلسفی است و پزشکی نیز از این امر مستثنی نیست. جالینوس با وقوف بر این موضوع، فلسفه و منطق را جزو مقومات طب می‌داند و ابتدا به بررسی آن‌ها می‌پردازد و نظریه پزشکی خود را بر آن بنیان می‌نهد. از این رو این رساله قصد دارد که در گام اول فلسفه و پزشکی نزد جالینوس را مورد بررسی قرار دهد. سپس برای روشن شدن نقش تمدن اسلامی در نظریه‌های پزشکی یونان به بررسی نقدهای محمدبن زکریای رازی بر جالینوس می‌پردازیم.

فصل یکم

کلیات

۱-۱: طرح مساله

پزشکی اسلامی یکی از شاخه‌های مهم علم در تمدن اسلامی است. پزشکی دوره اسلامی ترکیبی از سنت‌های پزشکی یونان باستان، پزشکی گندی‌شاپور و پزشکی هند است. پزشکی مصر نیز که برگرفته از پزشکی بومی و اندیشمندان اسکندریه بود، به پیشرفت دانش پزشکی در جهان اسلام کمک کرد. شکی نیست که بیش‌ترین دانسته‌های پزشکی از راه ترجمه آثار دانشمندان یونانی و از همه مهم‌تر بقراط و جالینوس به دست مسلمانان رسید. در طب یونان باستان، بقراط از مهم‌ترین چهره‌های پزشکی بود. بعد از بقراط، جالینوس اثرگذارترین پزشک آن دوران محسوب می‌شود. وی حیثیت و اعتبار خود را از آغاز نهضت «احیای طب بقراطی» و تحولاتی که در علم پزشکی ایجاد نمود، به‌دست آورد. جالینوس به عنوان پزشک، نظام اخلاط چهارگانه را پذیرفت و با استفاده از آن کوشید تا پزشکی را به مبنای بقراطی‌اش بازگرداند. او مبنای بقراطی را مطمئن‌تر می‌دانست اما برداشت خاص خود را نیز از پزشکی داشت. جالینوس در ادامه راه بقراط، پزشکی را روش‌مند نمود.

حنین بن اسحاق با ترجمه بسیاری از کتاب‌های جالینوس، سبب انتقال پزشکی یونانی به دنیای اسلام شد. پس از ترجمه کتاب‌های طب یونانی و ورود طب بقراطی و جالینوس به طب دوره اسلامی، به تدریج تالیف کتاب‌های مستقل آغاز شد و برجسته‌ترین پزشکان این دوره همچون رازی، ابن‌سینا و اهوازی، آثار طبی درخور توجهی را تالیف کردند. این دانشمندان در تالیفات خود تنها به ترجمه یا نقل‌قول از پیشینیان خود اکتفا نکردند بلکه در برخی موضوعات، ابتکاراتی از خود نشان دادند و حتی به نقد برخی آرای پیشینیان پرداختند.

در این میان محمدبن زکریای رازی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است زیرا نگاه انتقادی به طب یونانی داشته است. او در کتاب «الشکوک علی جالینوس» علاوه بر تاثیرپذیری از جالینوس آثار او را نیز مورد نقد قرار داده است. محمدبن زکریای رازی از دانشمندان سده سوم هجری (۲۵۱ ق / ۸۶۵ م) بود. او در جوانی به تحصیل کیمیا مشغول شد و بعد به سبب بیماری چشم به تحصیل طب پرداخت و در این علم شهرت یافت.

پزشکانی هم‌چون ابن‌سینا بیش از آن‌که به کار بالینی بپردازند نظریه‌های پزشکی را مورد بحث و بررسی قرار دادند اما پزشکی رازی مبتنی بر کار بالینی او در بیمارستان می‌باشد از این رو رازی به طبیب بالینی اسلام مشهور است. ابن‌ندیم آثار رازی را ۱۶۷ جلد و بیرونی ۱۸۴ جلد و محققان دیگر ۲۷۱ جلد ذکر نموده‌اند. بر مبنای فهرست بیرونی از ۱۸۴ جلد: ۵۶ کتاب در طب است. کتاب‌هایی همچون «الحاوی»، «المنصوری»، «الجدری» و «الحصبيه» که هر سه به لاتین ترجمه و در

دانشگاه‌های اروپا تدریس می‌شده است. وی در فلسفه به سقراط و افلاطون متمایل بود، با این حال عقاید خاص خود را داشت و دنباله‌روی افکار دیگران نبود و اطلاعات پیشینیان را مورد مشاهده و تجربه قرار می‌داد و سپس نظر و قضاوت خود را بیان می‌کرد. نمونه بارز این امر کتاب «الشکوک علی جالینوس» است. رازی، در این کتاب، برخی از آراء فلسفی و پزشکی جالینوس را مورد نقد و بررسی قرار می‌دهد. وی آراء جالینوس را به نقل از سی و چند کتاب او نقل و آن گاه نقد می‌کند.

تلقی رایج در متون تاریخی آن است که تمدن اسلامی حلقه واسطی برای انتقال فلسفه و علوم طبیعی یونان به غرب بوده است. در حالی که کتاب «الشکوک علی جالینوس» رازی نشان می‌دهد علمای تمدن اسلامی گرچه تحت‌تاثیر تمدن یونانی بوده‌اند اما کوشیده‌اند آن را عاری از خطا ندانند و مود نقد قرار دهند و از همین رو باعث اعتلای آن شدند. کتاب «الشکوک علی جالینوس» رازی به این علت اهمیت دارد که در زمانه‌ای که همه تحت‌تاثیر جالینوس و نظریه پزشکی او بودند، ضمن احترام قائل شدن برای او، عاری از خطا ندانست و مقدس‌نشمارد و به نقد او پرداخت. باید توجه داشت نقد افکار و آراء طبیب مشهوری همانند جالینوس، باعث هجومه بر منتقد می‌شود، رازی خود به این مطلب واقف بوده است؛ از این رو، در آغاز کتاب، در عین اعتراف به عظمت و جلالت شان جالینوس، خاطر نشان می‌کند که صنعت طب و فلسفه، تسلیم محض در برابر بزرگان و تقلید از آنان را برنمی‌تابد؛ چنان که جالینوس خود در کتاب «منافع الاعضاء» نگاشته، کسانی را که پیروان و رهروان خود را به پذیرش بدون دلیل از خویش وامی‌دارند، سرزنش نموده است.

از این رو بررسی نقدهای رازی مهم می‌باشد اما برای درک نقدها و اشکالات که رازی به جالینوس گرفته است، نیاز به فهم و شناخت پزشکی جالینوس داریم. تاکنون در جامعه عالمان تاریخ علم و یا طب سنتی در کشور ما، نظریه پزشکی جالینوس مورد بررسی و ارزیابی قرار نگرفته است. از این رو وقتی به آثار معدود کسانی که در حوزه تاریخ طب دوره اسلامی کار می‌کنند و یا محققان طب سنتی می‌نگریم، درمی‌یابیم که مکرر از نظریه پزشکی جالینوس نام برده می‌شود اما هیچ‌گاه نظریه پزشکی او مورد بررسی، شرح و تبیین قرار نگرفته است.

از سوی دیگر باید توجه کرد پزشکی جالینوس مبتنی بر پزشکی بقراط است و نظام اخلاط چهارگانه بقراط را مقومات طب می‌داند. از این رو در ابتدای این رساله به نظریه پزشکی بقراط می‌پردازیم و سپس در گام بعدی نظریه پزشکی جالینوس را مورد بررسی قرار می‌دهیم. در نهایت برای روشن شدن نقش تمدن اسلامی در نظریه‌های پزشکی یونان به بررسی نقدهای محمدبن زکریای رازی بر جالینوس می‌پردازیم.

از این رو این رساله به دو شخصیت مهم در پزشکی یونان و ایران می‌پردازد: جالینوس و رازی

- **جالینوس:** پزشک و فیلسوف یونانی در سپتامبر ۱۲۹م در پرگامون واقع در ساحل غربی آسیا صغیر متولد شد. برخی مرگ او را حدود ۱۹۹ یا ۲۰۰ میلادی در روم دانسته‌اند. او از اثرگذارترین افراد در پزشکی یونان باستان بود و آثار او همچنین در جهان اسلام و اروپا، اساس آموزش و عمل پزشکی بود.

جالینوس فلسفه را در مدرسه ارسطویان، افلاطونیان، رواقیان و اپیکوریان که پدرش انتخاب نمود، فراگرفت اما تحت‌تاثیر آن‌ها قرار نگرفت. او با سوفسطائیان نیز برخورد داشت و با این‌که در مورد معرفت‌شناسی، عمیقاً ضدشک بود، به گفته خودش مدتی به مکتب پیرونیسم نزدیک شده بود اما با مشاهده بدیهی بودن نظرات این مکتب، از آن دست کشید. جالینوس به گفته خودش نه تنها طرفدار هیچ مکتبی نبود بلکه با کسانی هم که اهل مکتبی بودند، مخالف بود. او می‌گوید بهترین آموزه‌ها را از همه آن‌ها گزیده و نشان می‌دهد که چگونه به حقیقت رسیده است، به‌طور خلاصه جالینوس یک التقاط‌گر (گلچین‌کننده) بود، یعنی از هر مکتب آن‌چه فکر می‌کرد درست‌تر و به حقیقت نزدیک‌تر است را انتخاب می‌نمود. او برای فلسفه افلاطون ارزش قائل بود و افلاطون را از بزرگ‌ترین فلاسفه پیشینیان می‌دانست. با این حال جالینوس در فلسفه مانند پزشکی سعی نمود از گروه‌ها و مکتب‌های خاص آن زمان فاصله بگیرد. همچنین جالینوس تاکید داشت، دانستن منطق به حد نیاز، برای هر نوع فعالیت علمی ضروری است: «اگر کسی روش منطقی را بیاموزد، حقیقت هر چیزی را پیدا خواهد نمود». او در کتاب «روش درمانی» آورده: «با روش منطقی، حقیقت از کذب قابل تشخیص خواهد بود». از این‌رو علاوه بر آثاری در فلسفه و منطق، آثار پزشکی او نیز حاوی مسائل فلسفی بود. او فلسفه را برای پزشکی لازم می‌دانست، تأکید او بر اهمیت استدلال و منطق در کار پزشکی در رساله او با عنوان «فی ان الطیب الفاضل یجب ان یكون فیلسوفا» به معنی «این‌که پزشک برتر باید فیلسوف باشد» آمده: «پزشک باید منطق بیاموزد تا بداند که شمار بیماری‌ها، بر حسب نوع و جنس چند است و نیز راه درمان هر یک را دریابد». او تأکید داشت پزشک برای تشخیص درست به منطق و برای برقرار کردن روابط مناسب با بیمار به اخلاق نیاز دارد و همچنین از راه منطق است که می‌توان به طبیعت بدن پی‌برد و معتقد بود برای آن‌که شخص، پزشک به معنای واقعی کلمه باشد، باید روش استدلال منطقی را بداند. جالینوس

در کتاب مهم خود «برهان» روش منطقی را شرح داده است. او به «اثبات یا برهان»¹ تمرکز داشت یعنی «روشی که با استفاده از آن می‌توان ادله ارائه شده توسط دیگران را ارزیابی نمود یا در صورت عدم موفقیت، خود حقیقت را پیدا کرد». این روشی است استدلالی که با استفاده از مقدماتی پذیرفته شده و بدیهیات، به نتیجه می‌رسد.

در پزشکی آنچه جالینوس را از دیگر پزشکان متمایز می‌نمود تاکید بر روش مند بودن است. در زمان او سه مکتب پزشکی مهم به امر طبابت مشغول بودند: اصحاب تجربه، قیاس و حیل. این سه گروه در کسب دانش پزشکی، تعلیم آن و تشخیص بیماری و درمان، اختلاف نظرهایی با هم داشتند. جالینوس از روش تلفیقی مبتنی بر عقل و تجربه برای کسب دانش طب و درمان استفاده می‌نمود. او معتقد بود برای شناخت دقیق حقایق می‌بایست از روش‌های گوناگونی اعم از تجربه، آزمایش و تعقل و استدلال در کنار هم استفاده نمود. جالینوس در پزشکی تمایل به بنا کردن نظریه پزشکی بر پایه‌های فلسفی (از جمله نظریه عناصر و اخلاط) داشت و این‌که نشان دهد تعلیم پزشکان و فیلسوفانی به‌ویژه بقراط و افلاطون با هم سازگارند.

نوشته‌های جالینوس نزدیک به هفتصد کتاب یا رساله است که چندین کتاب از بین رفته‌اند. جالینوس شاید بیشتر از هر نویسنده دیگری در دوران باستان کتاب نوشته است. کامل‌ترین مجموعه نوشته‌های جالینوس در کتاب «چارچوب پزشکان یونانی» توسط «کارل گوتلوب کوهن» آلمانی بین سال‌های ۱۸۲۱ و ۱۸۳۳م گردآوری و ترجمه شد. این مجموعه شامل ۱۲۲ رساله جالینوس است که از یونانی به لاتین ترجمه شده است. برخی آثار پزشکی جالینوس (ullmann, 1970, 35-37):

- الصنّاعه الصغیره
- الی أوغلوئن فی التّائی لشفاء الامراض
- منافع الاعضاء
- النبض الکبیر
- حیلہ البرء

¹ .Demonstration

- العلل و الاعراض

- الاعضاء الالمة

- الاسطقات

- المزاج

- القوی الطبیعیه

- الحمیات

- حفظ الصحه

- رازی: محمد بن زکریای رازی ملقب به «جالینوس عرب» در نیمه سده سوم هجری (۲۵۱ ق / ۸۶۵ م) در ری زاده شد و دوران کودکی تا جوانی را در این شهر گذراند. او در جوانی به تحصیل کیمیا مشغول شد و بعد به سبب بیماری چشم به تحصیل طب پرداخت و در این علم شهرت یافت. رازی به آثار جالینوس علاقمند بود و نه تنها در پزشکی بلکه در اخلاق و فلسفه نیز از جالینوس متابعت می‌کرد و از آراء و افکار او الهام گرفته است، چنان‌چه در آغاز کتاب «الشکوک علی جالینوس» می‌گوید: «من با کسی برابر شده‌ام که بیش از هر کس بر من منت دارد و پیش از همه از او سود برده‌ام و بوسیله او راهنمایی شده‌ام و از دریای فضل او سیراب گشته‌ام بآن اندازه که بنده‌ای از خواجه خود و شاگردی از استاد خود و منعم علیه از ولی نعمت خود برخوردار نمی‌گردد». همچنین دکتر مهدی محقق در مقدمه تصحیح کتاب «الشکوک علی جالینوس» آورده است که رازی به حدی شیفته جالینوس بود که در مباحثی که جالینوس، جانب افلاطون را گرفته و ارسطو را رها کرده، رازی نیز به‌سوی افلاطون متمایل شده است. به همین دلیل رازی مورد حمله هواخواهان ارسطو قرار گرفت. رازی خود یادآورد شده که بسیاری از مردم او را مورد زجر و ملامت قرار داده‌اند که چرا با مردی هم‌چون جالینوس که در فلسفه برتری دارد به‌مقابله ایستاده است اما او در دفاع از خود می‌گوید: «فلسفه و طب تسلیم شدن نمی‌پذیرد». رازی در این کتاب در بسیاری از موارد پس از بیان شک، حل آن را نیز می‌آورد و به اعتراض خود جواب می‌دهد و یا می‌گوید: «این شک قابل حل است» و به هر حال به قابل حل بودن شک اقرار می‌کند.

۲-۱: تعریف مفاهیم

تمرکز این پژوهش بر موضوع طب است، به همین دلیل، لازم است برخی از مهم‌ترین تعریف‌های مرتبط آورده شود:

• نظریه پزشکی:

ماهیت نظریه پزشکی در رابطه با تعریف بیماری، دلایل و علل آن، تشخیص، شناسایی بیماری و درمان‌های مؤثر است. نظریه پزشکی جنبه‌های بسیاری از کاربرد دانش پزشکی را روشن می‌کند و همچنین باید قابلیت ارزیابی با نظریه‌های پزشکی رقیب را داشته باشد.

نظریه‌های پزشکی باستان، بیماری‌ها را به عدم تعادل، نسبت می‌دادند، تا این‌که پزشکی مدرن در دهه ۱۸۶۰ و ۱۸۷۰ پدید آمد، زمانی که پاستور و دیگران، نظریه میکروب در مورد بیماری را مطرح نمودند و براساس آن مفهوم بیماری‌های مسری ایجاد شد.

• طب دوره اسلامی:

فرهنگ اسلامی بین قرن‌های نهم و سیزدهم شکوفا شد. پزشکی، بخش اصلی فرهنگ اسلامی قرون وسطایی بود. دانش پزشکی اسلامی از پزشکی یونان، روم، هند و جندی‌شاپور تاثیر گرفت و علم یونان پایه و اساس توسعه آن شد. مبنای نظری طب دوره اسلامی بر نظریه پزشکی یونان یعنی اخلاط چهارگانه بود: خون، خلط، بلغم و صفرا.

پزشکان اسلامی در مراقبت‌های پزشکی، جراحی و داروسازی پیشرفت‌های چشمگیری داشتند مانند زکریای رازی که کتاب «الحاوی» را نوشت که برنامه درسی اصلی پزشکی برای مدارس اروپایی در قرن ۱۴ میلادی شد و کتاب «القانون فی الطب» ابن سینا که دایره المعارف پزشکی است.

• طب یونانی:

طب یونان نخستین بار توسط فیلسوف و پزشک بقراط در قرن چهارم نظام‌مند شد و متعاقباً توسط سایر پزشکان توسعه و گسترش یافت که مهم‌ترین آن‌ها جالینوس است. طب یونان باستان براساس نظریه اخلاط چهارگانه: خون، صفرا، سودا و بلغم، شکل گرفت و سلامت و بیماری را در نتیجه تعادل یا عدم تعادل این چهار خلط می‌دانستند.